

Universiteit
Leiden

The Netherlands

De Egyptische oorsprong van het alfabet

Haring, B.J.J.

Citation

Haring, B. J. J. (2023). De Egyptische oorsprong van het alfabet. *Radix. Tijdschrift Over Geloof, Wetenschap En Samenleving*, 49(3), 204-217.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3656869>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3656869>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

THEMA

De Egyptische oorsprong van het alfabet

Ben Haring

Abstract De vroegst bekende voorlopers van hedendaagse alfabetische schriften vinden we in de Sinai en in zuidelijk Egypte. De (niet onaangevochten) datering daarvan is ca. 1800 v. Chr. De relevante inscripties zijn moeilijk te begrijpen, maar lijken een verre voorloper van talen als Bijbels Hebreeuws en Fenicisch weer te geven, in een schrift dat is geïnspireerd door Egyptische hiërogliefen. In dit artikel wordt nagegaan welk verband er kan hebben bestaan tussen het faraonische Egypte en zijn schrift enerzijds en het vroegste alfabet en zijn makers anderzijds.

abjad – alfabet – Hebreeuws – hiërogliefen – Proto-Sinaïtisch

1. Inleiding: alfabet en *abjad*

Wie aan het alfabet denkt, denkt doorgaans aan moderne westerse schriften, en misschien aan de directe voorlopers ervan, de Latijnse en Griekse alfabetten. Strikt genomen waren de Grieken de eersten die een alfabet in de modern-westerse zin gebruikten: een schrift waarin individuele klinkers en medeklinkers worden genoteerd, en waarin elk teken voor één specifieke klank staat. Die laatste eigenschap is echter ook al in oudere schriftsoorten te vinden, zoals het Oud-Hebreeuws, het Aramees en het Fenicisch. Deze schriften van het Oude Nabije Oosten geven alleen medeklinkers weer, en dat doen sommige rechtstreeks hiervan afstammende moderne schriften (het Hebreeuwse kwadraatschrift en het Arabische schrift, beide terug te voeren op Aramese schriftvarianten) nog steeds.

Dergelijke ‘medeklinkeralfabetten’ worden *abjad* (of *abgad*)¹ genoemd, naar de oude lettervolgorde *’aleph – bet – gimel – dalet* (het voorbeeld voor de Griekse volgorde *alpha – beta – gamma – delta*, en het Latijnse ABC). Deze lettervolgorde zien we voor het eerst in Oegaritische teksten van de 13de eeuw vóór Christus. Het Oegaritisch (waarover meer in paragraaf 3) gaat vooraf aan de oudste Hebreeuwse en Fenicische teksten, en is met beide talen nauw verwant. Het ligt voor de hand dat de Grieken het idee van een alfabet (in de

¹ De letters j en g zijn hierin te verstaan als in het Engels; j is dus in feite dzj, en de g is die van het Engelse *good*. In Semitische talen, waaronder het huidige Arabisch, wisselen deze twee klanken elkaar af (wat doorgaans met dialectverschil te maken heeft), en worden met dezelfde letter geschreven.

zin van: notatie van individuele klanken) aan het schrift van één van deze talen, of van een andere verwante taal in het Nabije Oosten hebben ontleend (zie Waal, 2018 voor het huidige debat hierover). Daarop wijzen in elk geval de Griekse letternamen, de canonieke alfabetische lettervolgorde, én de vorm van de letters zelf, die voor dit overzichtsartikel het interessantst zijn.

2. Klank en teken in alfabet en *abjad*

Laten we kijken naar de eerste letter van ons alfabet, de A. Deze gaat direct terug op de Latijnse en Griekse hoofdletter A, maar vroege vormen van de Griekse *alpha* zien er soms anders uit, bijvoorbeeld als . Die vorm lijkt op de 'aleph van het Fenicisch: . Het woord 'aleph betekent 'rond', en is de naam voor de bewuste letter in Bijbels-Hebreeuwse traditie. De klank waarvoor dit teken werd gebruikt is niet de klinker a, maar een medeklinker, de zogeheten 'glottisslag', de 'klik' in de keel die we horen als we een woord met een klinker beginnen. Die klank heeft geen eigen letterteken in ons huidige alfabet, of in het Oudgriekse, maar in de schriftten van Semitische talen (zoals het Arabisch en Hebreeuws) is dat wél het geval.²

We zullen verderop zien dat de Fenicische letter waarschijnlijk teruggaat op een teken dat een runderkop voorstelt: (in het Fenicische teken hierboven is die runderkop ook nog te herkennen). Kennelijk hangt de Bijbelse letternaam dus samen met de grafische oorsprong van het letterteken, en dat is ook bij andere letters het geval. Zo correspondeert onze o met de Griekse *omikron* ('kleine o'), maar ook met de 'ajin van Fenicische en daaraan verwante schriftten. Het Hebreeuwse woord 'ajin betekent 'oog', en als letternaam hangt het zeker samen met wat het teken oorspronkelijk voorstelde: een oog, of het karakteristieke deel daarvan, de iris of pupil. Cirkelvormige 'ajin-tekens kennen we ook al uit de eeuwen voordat het Fenicisch verscheen (in de elfde eeuw v. Chr.), soms met een punt erin, kennelijk voor iris + pupil. De vroegst bekende voorloper hiervan is een amandelvormig oog: . Op dit teken voor 'ajin, en de runderkop voor 'aleph komen we in paragraaf 4 terug. Zoals het woord voor 'rond' begon met de glottisslag, zo begon het woord voor 'oog' met een keel-wrijfklank die in Europese talen niet voorkomt, maar in Semitische talen wel, en die door taalkundigen ook gewoonlijk 'ajin wordt genoemd. Een oud Semitisch woord voor 'oog' is zo een letternaam geworden in de oudheid, en een technische term in de moderne taalkunde! De Grieken, die de glottisslag niet belangrijk genoeg vonden om er een letterteken voor te gebruiken,³ en geen 'ajin in hun taal hadden, zijn de corresponderende lettertekens gaan gebruiken om klinkers te noteren: de a(lpha) en o(mikron) – op eenzelfde manier zijn de *epsilon* en de *eta* ontstaan uit de *he* en de *chet*. *Alpha* en *eta* zijn geen Griekse woorden, maar namen ontleend aan de oorspronkelijke Semitische, zoals bij het merendeel van de Griekse letternamen het geval is (*omikron* en *epsilon* zijn hierop uitzonderingen). Zo kwamen het Grieks en andere Europese

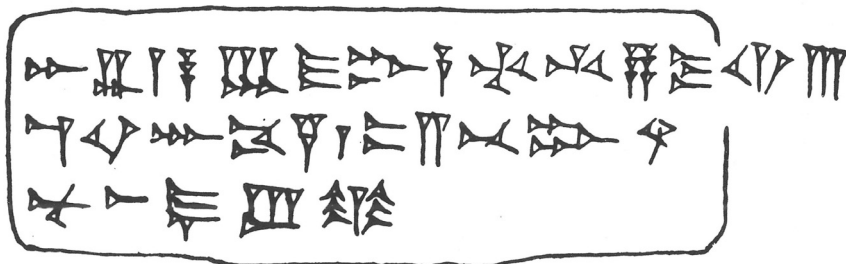
² Taalkundigen spreken van significant onderscheid tussen klanken, die (als ze dat onderscheid maken) 'fone-men' worden genoemd. De glottisslag (*aleph*) is in het Nederlands geen foneem; in het Arabisch wel.

³ In Griekse teksten kan wel een onderscheid worden gemaakt tussen aangeblazen en niet-aangeblazen klinkers (de zogeheten *spiritus asper* en *spiritus lenis*, weergegeven met diakritische teken-tjes boven de letters), een praktijk die echter in Klassiek Griekse spelling nog niet voorkwam.

talen aan alfabetten met klinkers. Hebreeuwse en Arabische kranten worden doorgaans nog altijd zonder klinkernotatie gelezen.

3. Alfabetische en andere schriftsoorten

Hierboven is gesproken over enkele belangrijke talen en schriften in het Oude Nabije Oosten: Aramees, Hebreeuws, Fenicisch en Oegaritisch (zie voor deze en andere talen van het Nabije Oosten bijvoorbeeld Loose, 1999; voor schriftsoorten wereldwijd is een belangrijk naslagwerk Daniels & Bright, 1996). Deze behoren tot de vroegste talen die met *abjads*, dus met tekensets voor individuele medeklinkers werden genoteerd. Het Oegaritisch is hiervan de vroegste die voor hedendaagse specialisten goed begrijpelijk is. Oegarit was in de Late Bronstijd (circa 1600-1200 v. Chr.) een belangrijke stadstaat aan de Middellandse Zeekust in Syrië (het tegenwoordige Ras Sjamra). Kort na 1200 is de stad verwoest, maar ze heeft omvangrijke kleitablet-archieven nagelaten uit de twee eeuwen daarvoor. Op de kleitabletten is geschreven in spijkerschrift, een techniek die vele eeuwen eerder was ontwikkeld in Mesopotamië. Een deel van de teksten is ook geschreven in een Mesopotamische taal: het Babylonisch, en dat gebeurde, zoals in Mesopotamië zelf, met lettergrepen, dus clusters van klinkers en medeklinkers, en soms alleen klinkers. Oorspronkelijk ontwikkeld voor het Soemerisch, is het Mesopotamische lettergreep schrift in de loop van duizenden jaren gebruikt voor uiteenlopende talen, waaronder het Babylonisch, Assyrisch, en Hettitisch. Het Mesopotamische spijkerschrift bestond uit honderden verschillende tekens, en woorden konden op heel verschillende manieren worden gespeld door verschillende combinaties en overlap van lettergrepen. Bovendien geven sommige tekens (zogeheten 'determinatieven') alleen informatie over de betekenis van een woord, niet over de klanken. In Oegarit is daarnaast een ander soort spijkerschrift gebruikt, waarvan de tekens alleen voor medeklinkers stonden (aangevuld met enkele tekens voor lettergrepen, telkens *'aleph* + klinker; zie Folmer & Soldt, 1999, p. 80). Het totale aantal tekens is 30. Dit is de Oegaritische *abjad*, gebruikt voor de lokale taal, die sterk verwant is aan het Hebreeuws (fig. 1).⁴

Figuur 1. De Oegaritische *abjad* (het 'ABC') op een kleitablet. De eerste vier tekens linksboven zijn *'aleph* – *bet* – *gimel* – *dalet*. Naar Kammerzell (2001, p. 139, fig. 19-1).

⁴ Uit Oegarit zijn enkele voorbeelden bekend van de alfabetische volgorde *'aleph* – *bet* – *gimel* – *dalet*, de voorloper van ons ABC, zoals in figuur 1 is te zien. Daarnaast kende men in Oegarit een andere canonieke volgorde, *'halaḥani* (*he* – *lamed* – *chet* – *mem*); zie hiervoor paragraaf 5.

Die *abjad* kwam niet zomaar uit de lucht vallen. Hoewel de selectie en de vormen van de Oegaritische spijkerschrifttekens moeilijk te verklaren zijn (ze corresponderen niet met de gelijkvormige Mesopotamische tekens en de klanken waar die voor staan), is wel aannemelijk dat het schriftsysteem is gebaseerd op *abjads* die al langer in het Nabije Oosten circuleerden. Maar alvorens ons daarop te concentreren, moeten we eerst een ander belangrijk schriftsysteem van het Oude Nabije Oosten bespreken. Dat is het Egyptische hiërogliefenschrift, dat net als het Mesopotamische spijkerschrift al vele eeuwen oud was toen de eerste *abjads* verschenen. Over de ontwikkeling van het vroegste schrift in beide gebieden, en de mogelijke rol die het contact tussen hen hierbij mogelijk heeft gespeeld, is nog altijd veel discussie onder specialisten (een zeer recente bundel met Engelse, Franse en Duitse bijdragen is Morenz, Stauder & Büma, 2022). In zowel Egypte als Mesopotamië ontstond het schrift (dat wil zeggen: het visualiseren van menselijke taal) rond of kort voor 3000 v. Chr., en in beide gevallen ging het om iconische tekens (tekens die mensen, dieren en objecten voorstellen) die gebruikt werden voor het noteren van onder meer klanken. Terwijl Mesopotamische schrifttekens stonden voor hele woorden en voor lettergrepen, ontstond in Egypte de gewoonte om individuele medeklinkers of groepjes daarvan grafisch weer te geven. Tegelijkertijd konden ook hiërogliefen voor hele woorden staan, en voor betekenisaspecten van woorden ('determinatieven', zoals in het spijkerschrift). Ook in later eeuwen gingen de twee schriftsystemen hun eigen weg: in Mesopotamië ontwikkelden de iconische tekens zich tot de tamelijk abstracte spijkerschrifttekens; in Egypte bleven de iconische hiërogliefen duizenden jaren lang in gebruik, maar dan vooral voor de decoratie van monumenten en kostbare voorwerpen. Daarnaast verschenen er cursieve varianten van de hiërogliefen voor administratieve, religieuze en literaire teksten op papyrus: het hiëratisch en (vanaf de zevende eeuw v. Chr.) het Demotisch.

Het Egyptische hiërogliefenschrift is een complex systeem waarin klank- en beeldtekens worden gecombineerd voor het schrijven van woorden. De gebruikelijke notatie van (vooral) werkwoorden en zelfstandige naamwoorden bestaat uit een logogram ('woord-teken' dat de klank en vaak ook de betekenis van een woord weergeeft), voorafgegaan en/of gevolgd door één of meer fonogrammen (pure klanktekens, vaak voor individuele medeklinkers van het woord), en een determinatief (aanduiding voor een betekenis categorie) aan het einde.⁵ Een goed voorbeeld is het Egyptische werkwoord voor 'horen' in deze veelgebruikte spelling: . Van rechts naar links zien we een runderoor als logogram voor *sḏm* 'horen',⁶ een uil als fonogram voor *m*, en de papyrusrol als determinatief voor abstracte en mentale begrippen. Hetzelfde woord kan echter met een ander determinatief worden geschreven: . De zittende man met de hand bij zijn mond is een determinatief voor mentale en orale noties en activiteit (zoals begrijpen, spreken en eten), en overlapt dus gedeeltelijk het betekenisveld van de papyrusrol. Desgewenst kan ook worden afgezien van fonogrammen en determinatieven,

⁵ Dit is een vereenvoudigde voorstelling van zaken; vooral de term 'logogram' is in feite problematisch. Zie voor een verfijnde classificatie Polis & Rosmorduc (2015).

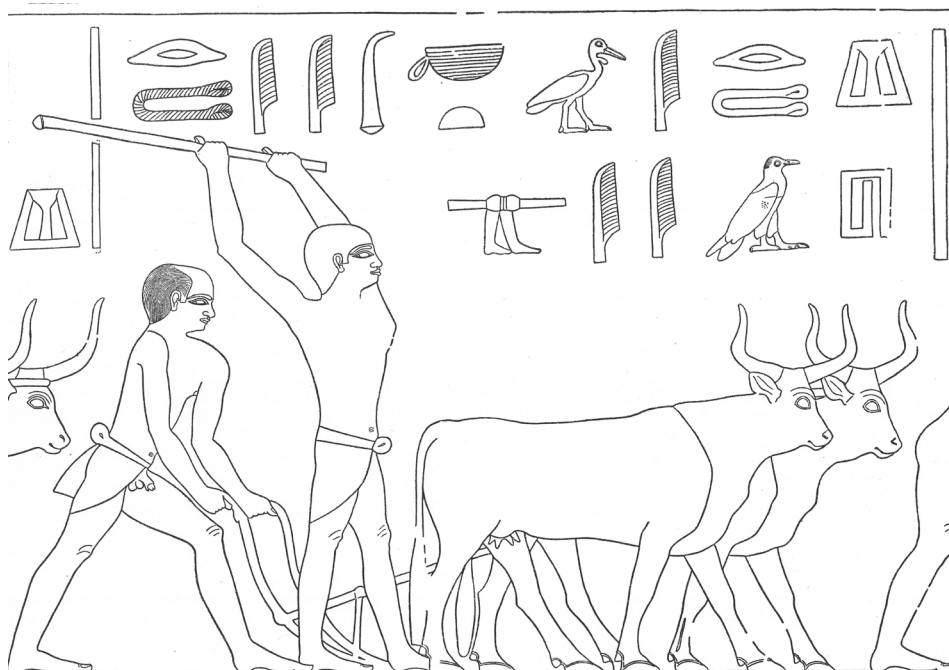
⁶ Klinkerloze hiërogliefenspelling wordt door egyptologen getransliteraard met gebruikmaking van bijzondere lettertekens zoals *d* (uit te spreken als *dj*) en provisorisch uitgesproken met klinkers die niets te maken hebben met het Oudegyptisch, in dit geval 'sedjem'.

zodat de minimale schrijfwijze van het woord is, dus gereduceerd tot het logogram, dat echter zonder aanvullende tekens ook voor een ander woord zou kunnen staan, bijvoorbeeld 'oor' (*msḏr* in het Egyptisch), en zelfs voor een woord met een volstrekt ongerelateerde betekenis, bijvoorbeeld *jdḥ* 'vervangen' – volgens het rebusprincipe gebaseerd op de klank van het (al vroeg in onbruik geraakte) woord *jdḥ* 'oor'. Anderzijds kan juist voor een spelling met meer fonogrammen worden gekozen: *s-d-m*, gevolgd door het oor (dat in dit geval de functie van determinatief heeft), of   *s-d-[logogram]-m*. Het moge duidelijk zijn dat het hiërogliefenschrift een enorme variatie in spelling toelaat, waardoor het ontcijferen van hiërogliefenteksten een ware puzzel kan zijn, niet alleen voor eerstejaarsstudenten Egyptologie maar (zeker in geval van moeilijkere tekstsoorten) ook voor specialisten.

In veel teksten is het gebruikelijke woordbeeld dus een combinatie van fono- en logogrammen en determinatieven. Voor veelgebruikte korte woorden, zoals voorzetsels en persoonlijke voornaamwoorden, wordt echter veel gebruik gemaakt van pure klanknotatie, bijvoorbeeld *m* 'in' of *ntf* 'hij'. Vooral fonogrammen die voor individuele medeklinkers staan waren hierbij populair. Ook bij het schrijven van woorden en namen uit andere talen werden deze tekens veel gebruikt: omdat deze woorden geen Egyptische oorsprong hadden, waren er geen logogrammen voor. Er wordt wel eens gesproken van een (of zelfs: het) 'hiërogliefenalfabet', en inderdaad is er voor elke medeklinker van het Egyptisch (en voor het oudste geschreven Egyptisch zijn dat er 24) minstens één hiëroglief. Het Egyptische hiërogliefenschrift kan niet echt een alfabetisch schrift worden genoemd, maar is wel het oudste van de ons bekende schriftsoorten dat zich veelvuldig bediende van de notatie van individuele klanken (weliswaar alle medeklinkers), en in staat was hiermee hele woorden te spellen (zie fig. 2).⁷ Zelfs hele teksten: het oudste corpus van Egyptische religieuze teksten, de zogeheten 'piramidenteksten' (aangebracht in de piramiden van ca. 2300-2100 v. Chr.), bevat passages die alleen met tekens voor individuele medeklinkers zijn geschreven, en door de afwezigheid van klinkers, logogrammen en determinatieven voor ons uitermate lastig te begrijpen zijn (Kammerzell, 2001, pp. 123-125).

Ook buiten hun normale gebruik in hiërogliefenspelling speelden tekens voor individuele medeklinkers een belangrijke rol. Zo konden woorden worden afgekort tot hun eerste klank (in het Egyptisch stevast een medeklinker), die dan werd weergegeven met het specifieke teken voor die klank. Dit fenomeen, acrofonie geheten, komt in veel talen en schriften voor (zie voor acrofonie in het Egyptisch Vernus, 2015). Als pure afkortingspraktijk komen we het bijvoorbeeld tegen in afkortingen voor plaatsnamen in administratieve teksten, maar een heel belangrijke rol speelde het in het ontwikkelen van nieuwe spellingen in religieuze teksten. Het creatief omgaan met hiërogliefenspelling resulteerde in het Nieuwe Rijk (vanaf ca. 1550 v. Chr.) in het zogeheten 'enigmatische' hiërogliefenschrift (Stauder, 2020). Een veelgebruikte methode om het lezen van hiërogliefen uitdagender te maken was nu juist de reductie van

⁷ Het recentelijk ontcijferde lineair-Elamitische schrift (gebruikt in zuidelijk Iran van ca. 2200 tot 1730 v. Chr.) is een combinatie van lettergreep- en medeklinkertekens; zie Krispijn, 2022, 50-54).

Figuur 2. Scène met hiërogliefentekst in het graf van de tempelopzichter Tji, Oude Rijk, 24ste eeuw v. Chr. Naar Wild 1953, pl. CXII. De tekst boven de koeien en ploegers luidt: *hr.gj b'ktyr.t h'y s*; ongeveer te vertalen als: 'Onder jullie twee, werksters [d.w.z. de koeien], hup, hé, gaan!' Bijna alle hiërogliefen geven individuele medeklinkers weer.

een woord tot individuele medeklinkers, en het vinden van minder gebruikelijke tekens om deze medeklinkers weer te geven.⁸ Een voorbeeld is de uitwisseling van klanken tussen gelijkvormige tekens, bijvoorbeeld vogels. De uil , die we al hebben leren kennen als teken voor de klank *m*, kon in enigmatische teksten ook voor andere klanken staan, bijvoorbeeld voor de glottisslag (*'aleph*), die in niet-enigmatische teksten doorgaans met (de Egyptische gier) werd geschreven. Ook het omgekeerde kwam voor. Bovendien kon het generieke teken voor 'vogel', dat in reguliere hiërogliefenteksten vooral als logogram of determinatief, en als klankteken alleen voor de combinatie *s* + *'aleph* werd gebruikt, in enigmatische teksten ook voor *m* of *'aleph* staan, en voor nog meer klanken.

Ook na het Nieuwe Rijk zette deze ontwikkeling zich voort in religieuze hiërogliefenteksten,

⁸ De reden hiervan was, naar huidige inzichten, niet zozeer het versleutelen van tekst (hoewel het lezen van enigmatische teksten een bovengemiddelde hiëroglifische expertise vereiste), als wel de opvatting dat het schrijven over moeilijk te bevatten religieuze noties een bijzondere vorm van schrijven vereiste. Monumenten die met enigmatische teksten beschreven zijn laten vaak tevens teksten in 'reguliere' spelling zien, die over dezelfde materie gaan, en dezelfde namen vermelden.

en leidde tot een verveelvoudiging van het aantal afzonderlijke schrifttekens én van het aantal mogelijke betekenissen en voorgestelde klanken per teken. Dit zogeheten 'Ptolemeïsche' hiërogliefenschrift (zo genoemd naar de Ptolemeeëntijd, 332 tot 31 v. Chr., waarin het massaal op tempelmuren werd aangebracht) is de schriftsoort die we bijvoorbeeld vinden op de Steen van Rosetta, een decreet in drie verschillende talen en schriften (hiëroglifisch, Demotisch en Grieks) dat een belangrijke rol speelde in de ontcijfering van de Egyptische schriften in de vroege negentiende eeuw (zie Parkinson, 1999, pp. 12-45).

Maar het creatieve gebruik van hiërogliefen was niet alleen voorbehouden aan gespecialiseerde schrijvers, tekenaars en priesters. Juist ook in teksten van minder deskundige schrijvers en tekenaars vinden we soms een bijzonder gebruik van hiërogliefen, waaronder puur fonetische notatie in medeklinkers, zonder de gebruikelijke logogrammen of determinatieven. Opmerkelijke voorbeelden vinden we in een graf uit de zestiende of vijftiende eeuw v. Chr. in Deir el-Medina (nabij het huidige Luxor), waarin het voornaamwoord *jnk* 'ik', normalerwijs gespeld *j-jn-k* + [determinatief 'zittende man'], is geschreven met alleen tekens voor individuele klanken: *j-n-k* of kortweg *n-k*. Een ander voorbeeld van fonetische en extreem afgekorte notatie in hetzelfde graf is (*r-s*) voor *rn(w).sn* 'hun namen', gewoonlijk gespeld   met drie verticale streepjes als determinatief 'meervoud' na *rn* 'naam' en *sn* 'hun' (zie Kruchten, 1999 voor deze en andere voorbeelden). De inscripties getuigen van zowel gebrek aan kennis van correcte hiërogliefenspelg als een creatief gebruik van het beperkte aantal tekens waarmee de schrijver wél vertrouwd was.

4. Het 'Sinai-alfabet'

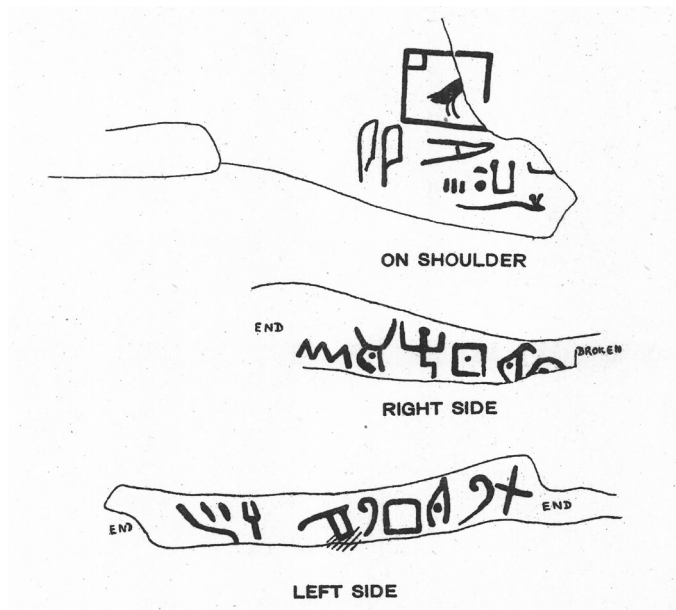
Terug naar het alfabet of, beter gezegd, de *abjad*. In het begin van dit artikel werd gesproken over de vroegste voorlopers van de alfabetische letters *A/alpha/aleph* en *O/omikron/ajin*, namelijk de runderkop en het oog . De Hebreeuwse letternamen '*aleph*' 'rund' en '*ajin*' 'oog' hebben uiteraard alles te maken met deze iconische tekens; waarschijnlijk bewaren ze de herinnering aan de vroegste vormen van de letters in kwestie. Deze vormen kennen we uit de zogeheten 'Proto-Sinaitische' inscripties, die zijn geschreven in een schrift dat we gerust de vroegst bekende *abjad* mogen noemen. Volgens de meeste deskundigen stammen deze inscripties uit het late Egyptische Middenrijk, de jaren rond 1800 v. Chr., al kan een latere datering voor althans een deel van de inscripties niet worden uitgesloten.

Zoals de naam 'Proto-Sinaitisch' aangeeft,⁹ zijn de inscripties aangetroffen op het Sinäischiereiland; preciezer gezegd in een klein gebied in het bergachtige zuiden van de Sinäi. Hier kwamen in de oudheid Egyptische expedities naartoe om koper en turkoois te delven. Op de archeologische vindplaats Serabit el-Chadim zijn de resten te zien van een Egyptische tempel gewijd aan de godin Hathor, 'Meesteres van Turkoois' (Valbelle en Bonnet, 1996). In de buurt van de tempel liggen de oude turkooismijnen. In en rondom tempel en mijnen zijn talrijke hiërogliefeninscripties achtergelaten door de Egyptische mijnexpedities. Daarnaast zijn er in totaal vijftig inscripties in een ander soort iconisch schrift gevonden op rotswanden en op losse

⁹ Het voorvoegsel 'Proto-' wordt gebruikt om deze inscripties te onderscheiden van Sinäi-teksten in een veel later alfabetisch schrift, het Nabatees (Daniels en Bright, 1996, p. 29).

sculpturen, de meeste zeer kort (zie fig. 3 voor een voorbeeld; de belangrijkste catalogi van de inscripties zijn Sass, 1988; Hamilton, 2006; Tallet, 2012). In de vroege twintigste eeuw kregen ze bekendheid onder archeologen en egyptologen, en van meet af aan was het vermoeden dat het hier om een oud alfabetisch schrift moest gaan. De egyptoloog Alan Gardiner bevestigde dit in een artikel in *The Journal of Egyptian Archaeology* (Gardiner, 1916), tot op heden (!) de belangrijkste doorbraak in de ontcijfering van het Proto-Sinaïtisch. Want die is verre van compleet: consensus bestaat er vrijwel alleen met betrekking tot korte clusters van tekens, en nauwelijks over langere teksten. Zelfs het precieze aantal verschillende tekens is (mede door de beschadigingen en de vaak ruwe stijl van de inscripties) onzeker, maar is zeer beperkt: tenminste 22 volgens Sass (1988, p. 183 met tabel 4 aldaar); 31 volgens Hamilton (2006, pp. 254-268). Deze aantallen zijn goed te rijmen met de interpretatie van het schrift als alfabet of *abjad*.

De grootste zekerheid bestaat er over een woord of naam die gelezen wordt als *b'lt*, in het Bijbels Hebreeuws te vocaliseren als *ba'alat*, 'meesteres'.¹⁰ De opeenvolgende medeklinkers zijn (in de Hebreeuwse letternamen) *bet* – '*ajin* – *lamed* – *tau*; de vier corresponderende tekens zien we in fig. 3 onderaan, uiterst rechts: een rechthoekig teken, een oog, een krul en een kruis. De laatste twee tekens kennen we in deze vorm ook uit de veel latere Oudhebrreeuwse en Fenicische *abjads*. De rechthoek niet, en het oog (*'ajin*) kreeg, zoals we al hebben gezien, in die latere *abjads* een meer abstracte vorm: een cirkel, al dan niet met een punt erin.

Figuur 3. Hiëroglifische (boven) en Proto-Sinaïtische inscripties (midden en onder) op een kleine stenen sfinx uit Serabit el-Chadim, nu in het British Museum (nr. BM EA 41748). Uit Gardiner & Peet 1917: pl. LXXXII.

¹⁰ De vrouwelijke vorm van *ba'al* 'heer'. Deze luidt in het Hebreeuws *ba'ala*, en *ba'alat* in de zogeheten *status constructus*, die een oudere vorm van het woord bewaart. De Hebreeuwse klinkers mogen we echter niet zomaar veronderstellen in het (vele) eeuwen oudere Proto-Sinaïtisch.

Het is deze opeenvolging van vier tekens en klanken die Gardiner in 1916 overtuigend las, met verwijzing naar de *lettervormen* in het Oudhebreuws en Fenicisch, en naar de Hebreeuwse *letternamen*. Hoewel deze pas uit veel later tijd bekend zijn, is de correspondentie opmerkelijk. Naast *ʾajin* 'oog' hebben we te maken met *bet* 'huis', *lamed* (waarschijnlijk een oude naam voor een touw gebruikt bij het trainen van dieren), en *tau* '(merk)teken' (waarbij een kruis, eenvoudig en toch herkenbaar, wellicht gold als merkteken bij uitstek). De Proto-Sinaïtische tekens verwijzen dan naar de afgebeelde objecten en geven de beginklanken van de daarvoor gebruikte woorden weer, volgens het principe van de acrofonie.

Anderzijds doet de vorm van de Proto-Sinaïtische tekens een relatie vermoeden met het Egyptische hiërogliefenschrift, dat tussen zijn honderden tekens ook hiërogliefen kent die een huis (of), een oog (), een opgerold touw () en een kruis () voorstellen. Problemen hierbij zijn echter (1) dat de precieze vormen van de ogenschijnlijk corresponderende hiërogliefen lang niet altijd dezelfde zijn als die van de Proto-Sinaïtische tekens: geen van de Egyptische tekens voor 'huis' is bijvoorbeeld een gesloten rechthoek; (2) dat de betekenissen van deze hiërogliefen (als fonogram, logogram of determinatief) nooit dezelfde lijken te zijn als die welke verondersteld worden in het Proto-Sinaïtisch. Zo staat het Egyptische oog-teken als logogram voor het Egyptische *jrt* 'oog', wordt het daarnaast als fonogram gebruikt in andere woorden waarin de medeklinkers *j* – *r* op elkaar volgen (bijvoorbeeld in het werkwoord *jrj* 'doen/maken'), en als determinatief in veel woorden die met het oog of het zicht te maken hebben, maar niet als fonogram voor de klank *ʾajin* (?). Als de Proto-Sinaïtische tekens al geïnspireerd zijn op Egyptische hiërogliefen, dan hebben ze in elk geval niet de Egyptische klankwaarden overgenomen. En vreemd is dat misschien niet: als de *tekens* verre voorgangers zijn van de Oudhebreuwse en Fenicische letters, is de *taal* waarvoor ze gebruikt zijn wellicht ook een voorganger van Hebreeuws, Fenicisch en/of verwante Semitische talen. Op deze vooronderstelling berust natuurlijk de interpretatie *b'lt* 'meesteres' van de hierboven besproken sequentie van vier tekens.

Deze interpretatie wordt overigens ondersteund door de combinatie van Egyptische en Proto-Sinaïtische teksten op een sfinxsculptuur uit Serabit el-Chadim (meest recentelijk besproken in Goldwasser, 2022, pp. 29-33). Deze teksten zijn alle weergegeven in fig. 3. In het midden zien we een opeenvolging van zes tekens; de laatste drie zijn *b* – ' – *l*, ongetwijfeld weer voor *b'lt* zoals in de regel eronder, waarvan echter hier het laatste teken (voor *t*) is weggebroken (de krul voor *l* is nog gedeeltelijk te zien). De tekens ervóór zijn van links naar rechts te interpreteren als *m* – ' – *h* (*mem* 'water', *ʾaleph* 'rond', *he* 'Hé!'). De hele sequentie is dan *m'hb'lt*, waarbij de *b* twee keer moet worden gelezen (de spelling met dubbele *b* komt in dezelfde sequentie in andere Proto-Sinaïtische inscripties voor), te vertalen als 'geliefd door de meesteres' (zoals reeds gesteld in Eisler, 1919, pp. 31-35, voortbouwend op Gardiner, 1916 en Sethe, 1917). De betekenis hiervan komt dicht bij die van de hiërogliefeninscriptie op dezelfde sfinx (fig. 3 bovenaan), die kan worden vertaald als 'geliefd door Hathor, [meesteres] van turkoois' (*mry hwt-hr [nbt] mfk i*). De 'geliefde' persoon in kwestie is de Egyptische farao die door de sfinx wordt voorgesteld (en waarvan de naam helaas niet bewaard is). En de 'meesteres' die zo vaak in de Proto-Sinaïtische inscripties voorkomt is dus niemand minder dan de godin die 'Hathor' wordt genoemd in de Egyptische teksten. Dat betekent wellicht ook dat de Egyptenaren en de makers van de Proto-Sinaïtische teksten, die verschillende

talen spraken, hetzelfde begrip hadden van de lokale godin en van de tempel waarin ze werd vereerd – en waaruit de *sfinx* met de inscripties getoond in fig. 3 afkomstig is.

5. De context en datering van de vroegste *abjad*

Er valt meer te zeggen over de aanwezigheid van Egyptenaren en Semitisch-sprekenden in Serabit el-Chadim. Sommige van de Egyptische hiërogliefenteksten, aangebracht op monumentale stèles op het tempelterrein, vermelden personen met niet-Egyptische namen als deelnemers aan de mijnexpedities. Een daarvan wordt zelfs aangeduid als een broer van een ‘vorst van Retjenoe’. Retjenoe is een Egyptische naam voor de Levant (het gebied van de tegenwoordige landen Syrië, Libanon, Israël en Jordanië) of voor een deel daarvan. De betreffende Egyptische inscripties dateren alle uit de regeringstijd van farao Amenemhat III, die rond 1800 v. Chr. regeerde. De hierboven reeds genoemde datering van de Proto-Sinaïtische inscripties rond dezelfde tijd hangt hier nauw mee samen, en de aanname van veel specialisten is dat het nu net de niet-Egyptische deelnemers van de mijnexpedities zijn die het Proto-Sinaïtische schrift gebruikten, en dat de ontwikkeling van dit schrift was geïnspireerd door de Egyptische hiërogliefen (meest recentelijk bijvoorbeeld Haring, 2020; Ben-Marzouk, 2022; Parker, 2022). Nog concreter is de veronderstelling dat Serabit el-Chadim ook de plaats is waar het schrift is uitgevonden; een veronderstelling die we met name vinden in het werk van Orly Goldwasser (2006; 2012) en Ludwig Morenz (2011; 2019). Voor wie kijkt naar de Sinaï-inscripties en hun context is deze veronderstelling aantrekkelijk, maar vanzelfsprekend is ze allerminst.

In de jaren negentig van de vorige eeuw werden in de Wadi el-Hol, ter hoogte van Luxor in Egyptes Westelijke Woestijn, twee korte inscripties ontdekt waarvan de tekens zozeer lijken op de Proto-Sinaïtische, dat nauwelijks betwijfeld kan worden dat het hier hetzelfde of een sterk verwant schrift betreft (Darnell *et al.*, 2005; het gaat om één horizontale regel en één verticale kolom, in totaal 28 specimina van 14 verschillende tekens). De inscripties zijn tot op heden niet ontcijferd; dat wil zeggen dat er geen overeenstemming is over de betekenis, zelfs als wordt aangenomen dat de voorgestelde klanken dezelfde zijn als in de Sinaï. Niettemin is het belang van de Wadi el-Hol-inscripties groot, in meer dan één opzicht. Ten eerste laten ze zien dat het schrift wijder verbreid is geweest dan op grond van de Proto-Sinaïtische inscripties alleen werd vermoed. Ten tweede is de context van de Wadi el-Hol-teksten een mogelijke ondersteuning voor de datering en historische context van het Sinaï-materiaal, omdat ook in hun buurt Egyptische hiërogliefenteksten zijn aangebracht, waaronder enkele die niet-Egyptische leden en zelfs een niet-Egyptische leider van militaire expedities in de woestijn vermelden. Gezien het Egyptische woord ‘*ʾamoe* ‘Aziaten’, gaat het hier om personen uit de Levant (Darnell *et al.*, 2005, pp. 102-105). Deze hiërogliefenteksten zijn, evenals de expeditieteksten in de Sinaï die niet-Egyptenaren vermelden, aangebracht onder de regering van Amenemhat III. Nu zijn er zowel in Serabit el-Chadim en omgeving als in de Wadi el-Hol veel meer Egyptische inscripties te vinden, uit verschillende perioden. Aangezien er uit de *abjad*-inscripties zelf op beide locaties geen concrete historische aanknopingspunten zijn op te maken, blijft hun relatie met Egyptische teksten en gebeurtenissen uit de tijd van Amenemhat III hypothetisch. Maar de historische omstandigheden die worden weergegeven in die Egyptische teksten lijken wel de ideale context voor het gebruik van het Proto-Sinaïtisch en het hiermee verwante schrift in de Wadi el-Hol.

Die context is zoals gezegd voor sommigen zelfs reden voor de aanname dat het schrift ook in de Sināi is uitgevonden, in de tijd van Amenemhat III of daarvóór (zie de verwijzingen naar Goldwasser en Morenz hierboven), zelfs met de kennis van de Wadi el-Hol-inscripties. Goldwasser (2012) verwijst hiervoor met name naar de paleografie van het Proto-Sinaïtisch, waarvan sommige tekens de meeste gelijkenis zouden vertonen met Egyptische hiërogliefen in Serabit el-Chadim van rond 1800 v. Chr. Het uiterst kleine corpus van Proto-Sinaïtische inscripties is mijns inziens echter een veel te smalle basis voor een dergelijke vergelijking. Goldwasser verwijst anderzijds (2006) juist naar de problematische relatie tussen sommige Proto-Sinaïtische tekens en hun vermeende Egyptische voorbeelden. Het lijkt er eerder op dat het Proto-Sinaïtisch en de tekens in de Wadi el-Hol een schrift vertegenwoordigen dat wel geïnspireerd is door Egyptische hiërogliefen, maar dan vooral conceptueel: de Egyptische hiërogliefen zouden enerzijds het idee van iconische tekens (dat wil zeggen: tekens die mensen, dieren en objecten voorstellen) kunnen hebben ingegeven, en anderzijds de principes van medeklinkernotatie en acrofonie (Haring, 2020). Het Egyptische hiërogliefenschrift is in elk

geval de oudste ons bekende schriftsoort waarin beide laatstgenoemde principes werden toegepast.

Het onderzoek naar de vroegste alfabetische schriften en teksten in het Nabije Oosten wordt bemoeilijkt door een grote schaarste aan bronnen

Indien de datering van de *abjad*-inscripties in Serabit el-Chadim en in de Wadi el-Hol rond 1800 v. Chr. juist is, moeten we vaststellen dat het onderliggende schriftsysteem

in die tijd ook buiten de Sināi bekend was. Paleografische studie van de Wadi el-Hol-inscripties deed Darnell *et al.* (2005, 86) vermoeden dat de tekens daar teruggaan op Egyptische tekens van zo'n honderd jaar eerder. Zoals gezegd is de basis voor paleografisch onderzoek smal, zeker voor de slechts twee korte Wadi el-Hol-teksten. Gezien het voorkomen van hetzelfde schriftsysteem in de Sināi en de Wadi el-Hol ligt het echter wel voor de hand dat het systeem al wijd verspreid was toen de inscripties op beide locaties werden aangebracht. Of de verspreiding recent of al langer gaande was, is met de huidige stand van kennis niet te zeggen. *A priori* mogen we er nooit van uitgaan dat de schaarse ons bekende schriftvondsten de enige of zelfs maar de belangrijkste zijn die in de oudheid zijn achtergelaten – de inscripties in de Wadi el-Hol zijn wat dit betreft een goede waarschuwing. Schaars overgeleverde schriftsystemen, of dat nu de oudst bekende *abjads* of de vroegste Griekse alfabetische teksten zijn, vinden we doorgaans op harde materialen als steen en aardewerk. In de oudheid werd echter veel op papyrus geschreven, een materiaal dat in Egypte grotendeels, daarbuiten zelfs vrijwel geheel verloren is gegaan.

Het is de schaarste van de vroegste *abjad*-getuigenissen die voor sommige specialisten reden is om te twijfelen aan de vroege datering die is voorgesteld voor de Proto-Sinaïtische en Wadi el-Hol-teksten. De oudste voor ons goed leesbare *abjad* blijft die van Oegarit, uit de dertiende eeuw v. Chr. Zoals in paragraaf 3 gezegd, zijn de vorm en keuze van de Oegaritische spijkerschrifttekens moeilijk te verklaren. Uit dezelfde periode kennen we

enkele korte lineaire *abjad*-inscripties, dat wil zeggen tekstjes die met medeklinkertekens zijn geschreven die niet iconisch of spijkerschrift zijn. Deze stammen uit de zuidelijke Levant, vooral uit de plaats Lachisj. Echter ook uit de eeuwen daarvóór kennen we zeer korte, meestal in aardewerkfragmenten gekerfde tekstjes die voorlopers lijken te zijn van de *abjads* van de dertiende eeuw en later (overzichten in Sass, 1988; Goldwasser, 2016; Haring, 2020; hiertoe behoort ook de relatief recente vondst van een ivoren luizenkammetje met inscriptie uit Lachisj, waarschijnlijk te dateren tussen 1700 en 1550 v. Chr. volgens Vainstub et al., 2022, 103). Zowel de lezing als de datering van veel van dit materiaal is onzeker. Sommigen (o.m. Sass, 2005) vinden het onvoorstelbaar dat een goed gedocumenteerde *abjad* als het Proto-Sinaïtisch, als die inderdaad al bekend was rond 1800 v. Chr., in latere eeuwen zo weinig sporen heeft achtergelaten. Maar verbazend hoeft dat, gezien de schaarste van schriftvondsten buiten Egypte en Mesopotamië tot ca. 1000 v. Chr., niet te zijn. In een dergelijke situatie kan de vondst van één of enkele nieuwe teksten, al zijn die nog zo kort en raadselachtig, vaak al weer een belangrijk verschil maken. Dat is zeker het geval met de Wadi el-Hol-teksten, en ook met een tekstje op een brok kalksteen gevonden in een graf te Luxor, Egypte, en te dateren in de vijftiende eeuw v. Chr. (Haring, 2015a; 2015b). Het gaat om het ons nu vroegst bekende tekstje waarin woorden alfabetisch zijn geordend. De woorden zijn geschreven in het Egyptische cursiefschrift (hiëratisch), maar gaan vergezeld van iconische (hiëroglifische?) tekens die in een aparte kolom zijn gerangschikt. Enkele van deze tekens komen overeen met de Proto-Sinaïtische (en Wadi el-Hol-)tekens voor *he*, *lamed* en *mem*. Ze maken deel uit van de volgorde '*halaḥam*' (*he* – *lamed* – *chet* – *mem*), die in het Nabije Oosten ooit gangbaar moet zijn geweest naast het 'ABC' (*'aleph* – *bet* – *gimel* – *dalet*), maar door de laatste grotendeels is verdrongen (ze was ook bekend in Oegarit; zie noot 4). Tegenwoordig komt ze alleen nog voor in het Klassiek Ethiopisch (Ge'ez), een 'dode' taal die slechts wordt gebruikt in de Ethiopische kerk.

6. Conclusie

Het onderzoek naar de vroegste alfabetische schrift en teksten in het Nabije Oosten wordt bemoeilijkt door een grote schaarste aan bronnen. De Proto-Sinaïtische inscripties en de hiermee verwante inscripties in de Wadi-el-Hol zijn tot dusver de vroegst bekende voorlopers van alle alfabetische en *abjad*-schriften die tegenwoordig worden gebruikt. Hun datering en ontstaansgeschiedenis zijn nog altijd onderwerp van discussie, en als de voorgestelde datering voor beide locaties rond 1800 v. Chr. juist is, lijkt het *abjad*-schriftprincipe een marginale rol te hebben gespeeld tot ongeveer vijfhonderd jaar later. Het kan echter zijn dat de schaarse vondsten geen getrouwe afspiegeling zijn van de werkelijke verspreiding van *abjad*-schrift(en), en dat vondsten in de toekomst, al ogen die nog zo bescheiden, daar belangrijke nieuwe inzichten over zullen opleveren.

Dr. B.J.J. (Ben) Haring is universitair hoofddocent Egyptologie aan de Universiteit Leiden. E b.j.j.haring@hum.leidenuniv.nl

Literatuurlijst

- Ben-Marzouk, N.** (2022). Othering the Alphabet. Rewriting the Social Context of a New Writing System in the Egyptian Expedition Community. In D. Candelora, N. Ben-Marzouk and K. Cooney (Eds.), *Ancient Egyptian Society. Challenging Assumptions, Exploring Approaches* (pp. 279-98). London: Routledge.
- Daniels, P.T. & Bright, W.** (Eds.) (1996). *The world's writing systems*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Darnell, J. C. et al.** (2005). Two Early Alphabetic Inscriptions from the Wadi el-Hôl. New Evidence for the Origin of the Alphabet from the Western Desert of Egypt. *The Annual of the American Schools of Oriental Research* 59, 63-124.
- Eisler, R.** (1919). *Die kenitischen Weihinschriften der Hyksoszeit im Bergbauggebiet der Sinaihalbinsel*. Freiburg im Breisgau: Herder.
- Folmer, M. & Soldt, W. van** (1999). De Noordwestsemitische talen. In J. Loose (Ed.), *De talen van het Oude Nabije Oosten* (pp. 77-120). Leiden & Leuven: Ex Oriente Lux & Peeters.
- Gardiner, A.H.** (1916). The Egyptian origin of the Semitic alphabet. *The Journal of Egyptian Archaeology* 3, 1-16.
- Gardiner, A.H. & Peet, T.E.** (1917). *The inscriptions of Sinai*. Londen: Egypt Exploration Fund.
- Goldwasser, O.** (2006). Canaanites Reading Hieroglyphs. Horus is Hathor? – The Invention of the Alphabet in Sinai. *Ägypten und Levante* 16, 121-60.
- Goldwasser, O.** (2012). The Miners Who Invented the Alphabet – A Response to Christopher Rollston. *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 4, 9-22.
- Goldwasser, O.** (2016). From the Iconic to the Linear—The Egyptian Scribes of Lachish and the Modification of the Early Alphabet in the Late Bronze Age. In I. Finkelstein, I. Robin and T. Römer (Eds.), *Alphabets, Texts and Artifacts in the Ancient Near East. Studies presented to Benjamin Sass* (pp. 118-160). Paris: Van Dieren.
- Goldwasser, O.** (2022). The Early Alphabetic Inscriptions Found by the Shrine of Hathor at Serabit el-Khadem: Palaeography, Materiality, and Agency. *Israel Exploration Journal* 72, 14-48.
- Hamilton, G.** (2006). *The origins of the West Semitic alphabet in Egyptian scripts*. Washington: The Catholic Biblical Association of America.
- Haring, B.** (2015a). *Halaḥam* on an Ostrakon of the Early New Kingdom? *Journal of Near Eastern Studies* 74, 189-196.
- Haring, B.** (2015b). Een alfabetische woordenlijst uit de 15e eeuw v. Chr. *Phoenix. Bulletin Uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux* 61, 131-133.
- Haring, B.** (2020). Ancient Egypt and the earliest known stages of alphabetic writing. In Ph. Boyes and Ph. Steele (Eds.), *Understanding Relations Between Scripts II. Early Alphabets* (pp. 53-67). Oxford and Philadelphia: Oxbow Books.
- Kammerzell, F.** (2001). Die Entstehung der Alphabetreihe. Zum ägyptischen Ursprung der semitischen und westlichen Schriften. In D. Borchers, F. Kammerzell & S. Weninger, (Eds.), *Hieroglyphen, Alphabete, Schriftreformen. Studien zu Multiliteralismus, Schriftwechsel und Orthographieneuregelungen* (pp. 117-58). Göttingen: Seminar für Ägyptologie und Koptologie.
- Krispijn, T.** (2022). Schrift in Elam en de ontcijfering van het Elamitische schrift. *Phoenix. Tijdschrift voor de archeologie en geschiedenis van het Nabije Oosten* 68, 42-57.
- Kruchten, J.-M.** (1999). Traduction et commentaire des inscriptions. In N. Cherpion, *Deux tombes de la XVIIIe dynastie à Deir el-Medina. Nos 340 (Amenemhat) et 354 (anonyme)* (pp. 41-55). Cairo: Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Loose, J.** (Ed.) (1999). *De talen van het Oude Nabije Oosten*. Leiden & Leuven: Ex Oriente Lux & Peeters.
- Morenz, L.D.** (2011). *Die Genese der Alphabetschrift. Ein Markstein ägyptisch-kanaanäischer Kulturkontakte*. Würzburg: Ergon Verlag.
- Morenz, L.D.** (2019). *Sinai und Alphabetschrift. Die frühesten alphabetischen Inschriften und ihr kanaanäisch-ägyptischer Entstehungshorizont im Zweiten Jahrtausend v. Chr.* Berlin: EB-Verlag Dr. Brandt.
- Morenz, L.D., Stauder, A. & Büma, B.** (Eds.). *Wege zur frühen Schrift: Niltal und Zweistromenland*. Berlin: EB-Verlag Dr. Brandt.
- Parker, H.** (2022). The Proto-Sinaitic Inscriptions at Serabit el-Khadim in their Archaeological Context: Date and Function. *Ägypten und Levante* 32, 269-311.
- Parkinson, R.** (1999). *Cracking codes. The Rosetta Stone and decipherment*, Londen: British Museum Press.
- Polis, S. & Rosmorduc, S.** (2015). The hieroglyphic sign functions. Suggestions for a revised taxonomy. In H. Amstutz, A. Dorn, M. Müller, M. Ronsdorf & S. Uljas (Eds.), *Fuzzy Boundaries. Festschrift für Antonio Loprieno* (pp. 149-74). Hamburg: Widmaier Verlag.
- Sass, B.** (1988). *The genesis of the alphabet and its development in the second millennium B.C.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Sass, B.** (2005). The Genesis of the Alphabet and its Development in the Second Millennium B.C. Twenty Years Later. *De Kēmi à Birīt Nāri* 2, 147-66.

Sethe, K. (1917). Die neuentdeckte Sinai-Schrift und die Entstehung der semitischen Schrift. *Nachrichten von der K. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse* 1917, 437-475.

Stauder, A. (2020). The visual otherness of the enigmatic text in some Netherworld Books of the New Kingdom. In D. Klotz & A. Stauder (Eds.), *Enigmatic writing in the New Kingdom I. Revealing, transforming, and display in Egyptian hieroglyphs* (pp. 249-65). Berlijn & Boston: De Gruyter.

Tallet, P. (2012). *La zone minière du Sud-Sinai I. Catalogue complémentaire des inscriptions du Sinai*, 2 vols. Cairo: Institut Français d'Archéologie Orientale.

Vainstub, D., Mumcuoglu, M., Hasel, M.G., Hesler, K.M., Lavi, M., Rabinovich, R., Goren, Y. & Garfinkel, J. (2022). A Canaanite's wish to eradicate lice on an inscribed ivory comb from Lachish. *Jerusalem Journal of Archaeology* 2, 76-119.

Valbelle, D. & C. Bonnet. (1996). *Le sanctuaire d'Hathor, maîtresse de la turquoise. Sérabit el-Khadim au Moyen Empire*. Parijs & Aosta: Picard & Musumeci.

Vernus, P. (2015). Écriture hiéroglyphique égyptienne et écriture proto-sinaïtique: une typologie comparée. Acrophonie "forte" et acrophonie "faible". In C. Rico & C. Attucci, (Eds.), *Origins of the alphabet. Proceedings of the First Polis Institute Interdisciplinary Conference* (pp. 142-175). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

Waal, W. (2018). The Greek alphabet. Older than you may think? *The Ancient Near East Today* 7(3). Geraadpleegd op 13 juni 2023, van <asor.org/onetoday/2019/03/Greek-Alphabet-Older-Than-You-Think>

Wild, H. (1953). *Le tombeau de Ti*. Dl. II. Caïro : Institut Français d'Archéologie Orientale.